
Soňa Schneiderová
Analýza diskurzu
a mediální text
KAROLINUM

Analýza diskurzu a mediální text

Soňa Schneiderová

———

Recenzovali: prof. Dr. Peter Kosta
prof. PhDr. Ludmila Urbanová, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum
Redakce Richard Straberger
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

© Univerzita Karlova v Praze, 2015
© Soňa Schneiderová, 2015

ISBN 978-80-246-2884-4
ISBN 978-80-246-2971-1 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2016

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod 11

1. Analýza diskurzu a její hlavní směry – konverzační analýza a kritická analýza diskurzu 17

2. Diskurz – obtížnost vymezení, šíře užití a definice 20

3. Michel Foucault a diskurz 24

4. Norman Fairclough a analýza diskurzu 26
4.1 Norman Fairclough a jeho inspirační zdroje 27
4.1.1 Norman Fairclough a Michel Foucault 27
4.1.2 Norman Fairclough a Michail M. Bachtin 29
4.1.3 Norman Fairclough a M. A. K. Halliday 31
4.1.4 Norman Fairclough a Teun van Dijk 33
4.1.5 Norman Fairclough a Jürgen Habermas 34
4.2 Norman Fairclough a kritická analýza diskurzu 36
4.3 Faircloughova analýza 41

5. Česká analýza diskurzu a její zástupci 49
5.1 Jana Hoffmannová 49
5.2 Jiří Nekvapil 51
5.3 Jiří Homoláč 53
5.4 Jiří Kraus 54

6. Analýza diskurzu v různých vědních oborech 56
6.1 Analýza diskurzu v literární vědě 56
6.2 Analýza diskurzu v sociálních vědách – Pierre Bourdieu 58

6.3 Analýza diskurzu v psychologii 59
6.4 Diskurz ve filozofii – Paul Ricoeur 60
6.5 Analýza diskurzu v edukaci 62

7. Možné přístupy k analýze diskurzu 64
7.1 Členská kategorizační analýza 66
7.2 Teorie diskurzu a interpretační repertoár 68
7.3 Teorie diskurzu a tzv. uzlové body 70
7.4 Kvantitativně-distribuční metody a korpusová diskurzivní lingvistika 72
7.5 Norman Fairclough, trojdimenzionální pojetí diskurzivní události a tzv. klasifikační schéma 74
7.6 Jürgen Link, interdiskurz a synchronní systém kolektivních symbolů 83
7.7 Konverzační analýza 84
7. 8 Závěr 87

8. Mediální diskurz 89
8.1 Východiska a postup při vlastní analýze 89
8.2 Charakteristika současného mediálního diskurzu 90
8.2.1 Konverzacionalizace a kolokvializace 92
8.2.2 Nevhodná prezentace skutečnosti a snížení odpovědnosti za sdělovaný obsah 98
8.2.3 Charakter žánrů 101
8.2.3.1 Příběh 102
8.2.3.2 Zpráva a zábavní funkce 106
8.2.4 Bulvarizace 108
8.2.5 Reklama ve zpravodajských textech 111
8.2.6 Intertextovost 115
8.2.7 Rozdílná prezentace událostí a manipulativní evaluace 119
8.2.7.1 Srovnání rozdílných prezentací 119
8.2.7.2 Interpretace a evaluace 124
8.3 Mediální diskurz a mezitextové vztahy: možnosti praktické analýzy 127
8.3.1 Citát jako prostředek vyjádření a zkoumání diskurzu 128
8.3.2 Kategoriálně vázaný predikát vytvořený kontextem 139
8.3.3 Význam slova v kontextu mezitextových vztahů 141
8.3.4 Podíl mezitextových vztahů na vytváření identity 143
8.3.5 Ukázka analýzy souvislého textu 145

Závěr 150

Literatura 155
Summary 165

Diskurzy jsou v prvé řadě předmětem přivlastnění.
M. Foucault

Úvod

Během řady let vznikla spousta prací většího rozsahu a mnoho drobnějších příspěvků na téma analýza diskurzu jak v zahraničí, tak u nás doma. Ovšem vzhledem k velkému záběru této oblasti výzkumu se tyto práce zabývají jen určitým výběrem toho, co analýza diskurzu zahrnuje. Mým záměrem proto je předložit knížku, která představuje postupy a přístupy analýzy diskurzu v relativní ucelenosti (přesto ne úplnosti), soustředí se na východiska a podstatu analýzy diskurzu jako určitého obecně platného metodologického postupu a souhrnněji obrací pozornost k pracím představitelů české analýzy diskurzu. K napsání knihy jsem určitý čas sbírala odvahu, neboť vytčený úkol není jednoduchý. Vždy bude něco chybět a názory na to, co do analýzy diskurzu patří a co nikoliv nebo jak k hodnocení jevů z hlediska této metodologie v rámci jednotlivých vědních disciplín přistupovat, se mohou lišit. S vědomím těchto nesnází jsem se do tohoto úkolu pustila a vznikla kniha, kterou držíte v ruce.

Analýza diskurzu je zde představena jako jeden z důležitých analytických směrů ovlivňujících řadu vědních oborů současnosti, ale moje pozornost je soustředěna zejména na to, co tento badatelský směr nabízí pro interpretaci jednotlivých textových jevů a událostí zobrazovaných textem, jak postupy analýzy diskurzu mohou obohatit výzkumy ve stylistice a v textové lingvistice.

Mým přáním je zároveň to, aby vhled do analýzy diskurzu představený v této knize pomohl překonat mnohdy negativní postoj vůči tomuto typu analýzy, se kterým se v praxi u některých badatelů setkávám. Určitá nedůvěra v užitečnost analýzy diskurzu totiž plyne z množství metod a různě se navzájem prostupujících přístupů, a tudíž z ne zcela jasné ohraničenosti jednotlivých analýz, někdy i z nedostatečné jednoznačnosti jejich výsledků. Šíře a složitost diskurzivních událostí pak vede k tomu, že se badatelé soustřeďují na různé jevy z mnoha možností, takže

se může zdát, že analýza diskurzu je pokaždé něco jiného. To na první pohled nepochybně znepřehledňuje povahu diskurzivního zkoumání.

Analýze diskurzu však nelze upřít to, že soustředěním se na vztah textu a společenského kontextu zjevně obrací pozornost k velmi důležitým otázkám fungování jazyka ve společnosti, k tomu, jakých prostředků a komunikačních postupů je využito. Napomáhá k odahlení důležitých jevů zobrazovaných textem, např. odhaluje to, jak je jednotlivými subjekty vnímána nebo konstruována realita určitého společenského prostředí.

S ohledem na konkrétní analýzu, jež se týká mediálních textů, publikace rovněž přispívá k charakteristice současné mediální situace. Na vybraných příkladech, jež charakterizují současnou mediální scénu, jsou popsány okolnosti formující současný mediální diskurz a snaha jednotlivých médií budovat pod vlivem společenského kontextu a kontextu daného média určitý obraz reality. Nevyhnutelné je přitom sledování strategií a prostředků, kterými se média snaží přimět k takovému vnímání skutečnosti i příjemce. Při exerpci textů vycházím zejména ze zpravodajských žánrů, nikoliv z komentářů a jiných analytických žánrů, neboť ty jsou ve svém stylu záměrně a neskrytě individualizované. Ba naopak proklamací většiny médií je jednoznačnost a objektivnost informací, jež by měla být patrná zejména ve zpravodajství. Při rozboru konkrétních textů postupuji jednak deskripcí a srovnávací analýzou textů, jednak interpretačně, neboť analýza diskurzu je především kvalitativní a interpretační metoda. Důležitá je interpretace zjištěných dat vzhledem ke konkrétnímu kontextu dané události a rovněž důležité je posouzení možných důsledků daného komunikačního jednání.

Přístup k textu z hlediska analýzy diskurzu se od tradiční stylistické a textové analýzy liší tím, že je charakterizován diskurz, tedy využití jazykových prostředků a textových strategií v závislosti na aktuálních kontextových podmínkách vyplývajících z fungování textu v konkrétní sociální realitě. Přesto je základem mého postupu stylistická analýza, rozlišující slohové charakteristiky užitých prostředků a opírající se o znalosti fungování žánrů v určitých funkčních oblastech, a stejně tak tradiční aplikace lingvistických poznatků. Všímám si, jak jsou výběr jazykových prostředků v konkrétním textu a uspořádání textu ovlivňovány vnějšími okolnostmi, za nichž komunikát vzniká, a jaký význam mohou mít určité stylizace pro příjemce. Diskurzivněanalytický pohled na text tak ovlivňuje vnímání funkčního výběru jazykových prostředků. Funkčnost je třeba chápat z hlediska zohlednění širších rámcových podmínek textu (společenských) a z hlediska realizace jednotlivých pro-

středků v konkrétním textu v jeho aktuálním užití. Tím se diskurzivní přístup liší od analýzy jednotlivých textů při popisu určitého funkčního stylu, neboť tento popis se zakládá na zobecňujícím hledání společných jazykových a výstavbových prostředků v dané stylové oblasti. Analýza diskurzu si nevšímá všech prostředků a postupů, jež danou funkční oblast charakterizují, ale zabývá se charakteristikou prostředků a postupů, jež vyplývají z určitých pravidel společenského interakčního jednání v daném komunikačním prostoru s ohledem na konkrétní komunikační událost. Na rozdíl od textové analýzy soustřeďující se na obecná schémata výstavby textů jsou v potaz brány mnohostranné vztahy textů v mnoha vzájemných souvislostech s vědomím toho, že diskurz je především záležitost mezitextových vztahů. Srovnáním mnoha textů je odhalováno to, co daný diskurz reprezentuje. Jednotlivé texty daného diskurzivního „společenství" mohou být spojeny společným tématem, motivy nebo jednotlivými jazykovými prostředky a určitými komunikačními postupy, jež vyplývají ze společných předpokladů utváření daného sociálního jednání.

V souvislosti s analýzou diskurzu samozřejmě vymezuji pojem diskurz, a to v intencích původního chápání tohoto pojmu. V základu metodologického postupu uplatňovaného v praktické části je totiž Foucaultova nejobecnější představa o diskurzu jako určitých pravidlech vědění a jednání, jež následně vnímáme jako společná pro určitou společenskou oblast. Zjevnějším východiskem pro mé analýzy jsou pak postupy uplatňované v pracích Normana Faircloughа, pro nějž jazykové výpovědi představují sociální jednání zkoumané v širším kontextu. Na tomto pozadí se taková analýza pokouší začlenit každý jednotlivý text, popř. jeho element, do širších rámcových podmínek jeho fungování ve společenské praxi. Vedle zkoumání textových obsahů a jejich konkrétních elementů se tak do centra pozornosti dostává produkce textu, jeho společenská podmíněnost, ale i možný účinek na příjemce. Patrný je v tomto pojetí přístupu k textu i jistý vliv Derridovy teorie dekonstrukce. To pro text znamená především tzv. dekonstruktivistické čtení, jež rozkrývá možnosti interpretace významů jednotlivých elementů textu.

Abych přiblížila to, co je pro analýzu diskurzu společné v mnoha vědních oborech a čím jednotlivé vědní obory k úvahám o diskurzu přispívají, uvádím v podobě krátkých exkurzů charakteristiky diskurzu a možnosti jeho analýzy v některých vybraných vědních oblastech – v literární vědě, psychologii, sociologii, filozofii a edukaci.

Text knihy vychází z bohaté zahraniční literatury, ale záměrně je pozornost věnována reflexi analýzy diskurzu v české lingvistické (popř.

jiné) literatuře – pracím J. Krause, J. Homoláče, J. Hoffmannové, J. Nekvapila, Z. Vybírala, K. Zábrodské a dalších. Z pohledu těchto autorů jsou také některé jevy komentovány. Zároveň kniha představuje vlastní interpretaci analýzy diskurzu, mé interpretativní čtení Faircloughových textů, a to zejména Faircloughovy knihy *Analysing discourse* (Fairclough 2003). Všechny citáty, které z jinojazyčných textů uvádím pro plynulost textu v češtině, jsou mým překladem. Citáty z médií jsou ponechány v původní podobě, tzn. i s chybami.

Byla bych ráda, kdyby tento text čtenáře inspiroval k vlastním přístupům k hodnocení textu a vedl jej k lepšímu pochopení toho, co se skrývá pod jeho povrchem. Kniha je tak určena mnoha zájemcům; mohou to být studenti, historikové, politologové a žurnalisté, stejně jako lingvisté, kteří se analýzou diskurzu přímo nezabývají. Pro odbornou lingvistickou veřejnost, jejíž oblastí zájmu je analýza diskurzu, nabízí tato kniha jeden z možných vhledů do dané problematiky.

Na závěr této úvodní kapitoly bych ráda připojila dvě drobné poznámky. První se týká pojmenování samotné disciplíny, které je zde věnována pozornost, a některých názvů s ní souvisejících, druhá se týká volby mezi výrazy žurnalistika a žurnalistický text nebo publicistika a publicistický text, ev. styl.

1. První poznámka vyplývá z mé osobní zkušenosti, neboť se často setkávám s dotazy, co je správně: analýza diskurzu, diskurzní analýza, nebo diskurzivní analýza? V praxi českých vědeckých textů se tyto pojmy užívají napříč mnoha vědními obory rovnocenně jako synonyma. U nelingvistů však častěji nacházíme pojem „diskurzivní analýza“ (Vybíral 2006, Zábrodská 2009 aj.) nebo „diskurzní analýza“ (např. Vojtíšková 2008), naopak lingvisté, ale i čeští anglisté[1] slovní spojení diskurzní/diskurzivní analýza považují za nevhodné: jednak vzhledem k charakteru původního názvu v angličtině, jednak vzhledem k charakteru a způsobu tvoření termínů a názvů v českém odborném textu. Považujeme proto za správné užívat pojem „analýza diskurzu“ namísto „diskurzivní/diskurzní analýza“ v případě, kdy jde o název disciplíny nebo o název metody (srovnej Hoffmannová 1997; Kraus 2006, 2008). Slovním spojením „diskurzní/diskurzivní analýza“ můžeme označovat jednotlivé postupy analyzování diskurzu, proces, jímž dochází k analýze diskurzu. V tomto případě je možné užívat i plurálu „diskurzní/diskurzivní analýzy“ (viz Nekvapil 2006).

1 V osobní komunikaci např. prof. L. Urbanová.

Nejednotné užívání se ovšem týká i jiných názvů. Jedná se např. o pojmenování „kritická diskurzivní analýza (CDA)“ (viz např. Zábrodská 2009, Vašát 2008 aj.) namísto „kritická analýza diskurzu“. V české lingvistické literatuře a překladové lingvistické literatuře se užívá pojmu „kritická analýza diskurzu“ (např. Hoffmannová 1997; Homoláč 2006a; Kraus 2006), jenž je pro tyto texty terminologicky ustálený a závazný. Pokud jde o jiné názvy, např. „discourse theory“ Laclaua a Mouffové, užívá Homoláč v tomto případě pojmu „diskurzní teorie“ (Homoláč 2006a). I zde by ovšem bylo vhodnější používat slovní spojení „teorie diskurzu“, jak implicitně vyplývá i z výkladů J. Krause (Kraus 2008: 141–143).

Obdobně se setkáváme se dvěma tvary u adjektiva, jež vznikají z překladu anglického slova „discoursive“. V nelingvistické literatuře se operuje s pojmy „diskurzivní teorie“ nebo „diskurzivní psychologie“, v lingvistické literatuře se užívá spíše adjektiva „diskurzní“, které respektuje pouze českou příponu adjektivního tvoření slov.[2] Např. anglický název „discoursive psychology“ je tak u Homoláče překládán jako „diskurzní psychologie“ (Homoláč 2006a, 2006b). Havlík uvádí „diskurzní praktiky“ (Havlík 2012). U Krause oproti tomu najdeme adjektivum „diskurzivní“, např. „diskurzivní události“, „diskurzivní formace“ apod. (Kraus 2004, 2008 aj.). V případě adjektiv je však možné užívat tvary obojí.[3]

2. Druhá poznámka se týká nesnadného rozhodování mezi užitím pojmů žurnalistika a žurnalistický styl nebo pro českou stylistiku tradičního pojmenování publicistický styl a texty publicistiky. Jsem si vědoma toho, že ani jeden z názvů není vyhovující. Oba pojmy představují z hlediska tradičního vnímání v české lingvistice omezený výklad – žurnalistické texty jsou spojovány s tištěnými novinami, publicistika reprezentuje jen část z celkového objemu textu médií, a to texty analytické, komentářové. Termíny žurnalistika a žurnalistické texty korespondují se zahraniční literaturou a literaturou teoretiků médií (např. Osvaldová–Tejkalová 2009), naproti tomu pojmenování styl publicistický je přiléhavější, pokud se ve výkladech pohybujeme v rámci české lingvistické tradice. Publicistický styl je v této tradici zobecněným označením pro jeden ze čtyř základních funkčních stylů, pojem žurnalistický styl je pova-

2 Na rozdíl od přípony, jejíž tvar vzniká adaptací hotového tvaru přejatého slova pomocí české přípony, tedy vlastně spojením dvou přípon, původní a české.

3 Srov. např. Akademický slovník cizích slov (ASCZ 1995: 170).
Slovo „diskurzivní“ je však také terminologicky vázáno na výklad, jenž platí ve filozofii, a platí pro postupy uvažování, argumentování a stylizace uplatňované v odborném diskurzu. V procesu myšlení a uvažování jde o postup racionální oproti intuitivnímu, o proces logickodeduktivního vyvozování souvislostí.

žován, jak už bylo řečeno, za pojem užší (srovnej Encyklopedický slovník češtiny 2002) nebo je užíván rovnocenně k pojmu publicistický styl (Mistrík 1985). Ale i v řadách českých lingvistů se najdou autoři, kteří dávají přednost pojmu žurnalistika jako pojmu, který zahrnuje dvě různé oblasti světa žurnalistiky – zpravodajskou a publicistickou (Bartošek 1997). Žurnalistiku můžeme chápat také v nejširším slova smyslu velmi obecně jako „činnost v hromadných sdělovacích prostředcích" (Čechová–Krčmová–Minářová 2008). Ve své práci jsem se rozhodla přiklonit se k užívaní pojmu žurnalistika a texty žurnalistiky, a to především vzhledem k termínům pojmenovávajícím danou oblast v zahraniční literatuře, ovšem v některých případech, kdy jde o odkazování k tradici funkčních stylů a charakteristiky v rámci funkční stylové oblasti, zůstává pojem publicistický styl zachován.

1. Analýza diskurzu a její hlavní směry – konverzační analýza a kritická analýza diskurzu

Analýzu diskurzu je možné chápat jako vyhraněnou metodu nebo také – volněji – jako přístup/přístupy obohacující zkoumání v mnoha oblastech lidského bádání. Podle jedné z definicí je analýza diskurzu „analytická strategie mezi mnoha přístupy", spojená s dalšími formami analýzy (Fairclough 2003: 2). Tato poměrně obecná formulace odráží to, že záběr analýzy diskurzu je velmi široký a že existují různá pojetí tohoto přístupu; je mnoho verzí analýzy diskurzu. Jednotlivé typy, směry a metody jsou popsány v mnoha pracích a příručkách (např. Wetherell – Taylor – Yates 2001a; Jørgensen – Phillips 2002). V českých publikacích jsou ty nejzásadnější zohledněny v práci J. Hoffmannové (Hofmannová 1997) a K. Zábrodské (Zábrodská 2009). Shrnující pohled na analýzu diskurzu přináší rovněž monotematické číslo Sociologického časopisu (2006) s názvem „Analýza promluv a textů, analýza diskurzu".

Platí, že nejobecněji se vydělují dva proudy, resp. směry analýzy diskurzu: tzv. etnometodologický (také interakcionistický) a kritický (také sociopolitický). K prvnímu směru zařazujeme konverzační analýzu (řadí se sem i diskurzivní psychologie), druhý je reprezentován kritickou analýzou diskurzu (CDA). Zdroje konverzační analýzy jsou viděny v americké sociologii a etnometodologii (srov. Hoffmannová 1997). Ten Have (2004) popisuje, že etnometodologie je studium „metod", jimiž členové společnosti vytvářejí a udržují řád a srozumitelnost sociálního života (Zábrodská 2009: 68) a „v souladu s tím se zaměřují na detailní analýzu řečové interakce, přičemž k řeči přistupují jako k formě sociálního jednání, jejíž jednotlivé prvky musejí být interpretovány z hlediska funkce, kterou mají v aktuálním interakčním kontextu" (ibid.: 68–69). Hoffmannová popisuje tento přístup tak, že „etnometodologie zkoumá organizaci, strukturu různých lidských činností se zřetelem k vytváření a reprodukci sociálních struktur; a v podobě konverzační analýzy se